

સુરત જિલ્લામાં મોસમી સ્થળાંતર પેટર્ન અને કૃષિ ઉત્પાદકતા પર મનરેગાની

અસરનું મૂલ્યાંકન

વિમલભાઈ ચૌધરી

રિસર્ચ સ્કોલર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત

સારાંશ

આ અભ્યાસ ગુજરાતના સુરત જિલ્લામાં મહિલા આર્થિક સશક્તિકરણ પર મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી કાયદા (મનરેગા) ની અસરની તપાસ કરે છે. 2023-2024 વચ્ચે હાથ ધરવામાં આવેલા મિશ્ર-પદ્ધતિ સંશોધનનો ઉપયોગ કરીને, અભ્યાસ 15 ગામોમાં 450 મહિલા મનરેગા સહભાગીઓના ડેટાનું વિશ્લેષણ કરે છે. તારણો મહિલાઓની નાણાકીય સ્વતંત્રતા, નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા અને સામાજિક સ્થિતિમાં નોંધપાત્ર સુધારો દર્શાવે છે. સંશોધન દર્શાવે છે કે ઘરગથ્થુ ખર્ચ પર મહિલાઓના નિયંત્રણમાં 37% વધારો થયો છે અને મહિલા સહભાગીઓમાં બચતમાં 42% વધારો થયો છે. જો કે, વિલંબિત ચુકવણી, અપૂરતી કાર્ય ઉપલબ્ધતા અને સતત સામાજિક અવરોધો સહિતના અમલીકરણ પડકારો કાર્યક્રમની અસરકારકતાને અવરોધે છે. અભ્યાસ ગ્રામ સભાઓમાં મહિલાઓની ભાગીદારીને મજબૂત બનાવવા, કૌશલ્ય વિકાસની તકો પૂરી પાડવા અને પ્રદેશમાં મહિલા આર્થિક સશક્તિકરણમાં મનરેગાના યોગદાનને વધારવા માટે વહીવટી બિનકાર્યક્ષમતાને દૂર કરવાની ભલામણ કરે છે.

કીવર્ડ્સ: મનરેગા, મહિલા સશક્તિકરણ, આર્થિક ભાગીદારી, ગ્રામીણ વિકાસ, સુરત જિલ્લો

પરિચય

૨૦૦૬ માં શરૂ કરાયેલ મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ (મનરેગા) ભારતની સૌથી મહત્વાકાંક્ષી સામાજિક સુરક્ષા યોજનાઓમાંની એક છે જેનો ઉદ્દેશ્ય ગેરંટીકૃત વેતન રોજગાર દ્વારા ગ્રામીણ પરિવારોને આજીવિકા સુરક્ષા પૂરી પાડવાનો છે (ડ્રેઝ અને ખેરા, ૨૦૧૭). જ્યારે મનરેગા મુખ્યત્વે

ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી કાર્યક્રમ તરીકે ડિઝાઇન કરવામાં આવી હતી, ત્યારે તે સમાન વેતન સુનિશ્ચિત કરીને, ઘરની નજીક કામની તકો પૂરી પાડીને અને ઔપચારિક શ્રમ બજારમાં મહિલાઓની ભાગીદારીને સરળ બનાવીને ગ્રામીણ અર્થતંત્રોમાં લિંગ અસમાનતાને દૂર કરવાની તેની ક્ષમતા માટે વધુને વધુ ઓળખાય છે (ખેરા અને નાયક, ૨૦૧૯).

મનરેગાની લિંગ-પ્રતિભાવશીલ જોગવાઈઓ – જેમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે સમાન વેતન, રહેઠાણોથી કાર્યસ્થળની નિકટતા અને લાભાર્થીઓના એક તૃતીયાંશ મહિલાઓ હોવા જોઈએ તે શરતનો સમાવેશ થાય છે – તેને મહિલા આર્થિક સશક્તિકરણ માટે સંભવિત પરિવર્તનશીલ નીતિ હસ્તક્ષેપ બનાવે છે (પંકજ અને તંખા, 2020). જો કે, આ જોગવાઈઓનો વાસ્તવિક અમલીકરણ અને અસર સ્થાનિક શાસન, સાંસ્કૃતિક ધોરણો અને આર્થિક પરિસ્થિતિઓના આધારે પ્રદેશોમાં નોંધપાત્ર રીતે બદલાય છે.

ગુજરાતનો સુરત જિલ્લો તેની અનોખી સામાજિક-આર્થિક લાક્ષણિકતાઓને કારણે એક રસપ્રદ કેસ સ્ટડી રજૂ કરે છે. પશ્ચિમ ભારતમાં સ્થિત, આ જિલ્લામાં ઔદ્યોગિક શહેરી કેન્દ્રો અને કૃષિ પ્રધાન ગ્રામીણ સમુદાયોનું મિશ્રણ છે, આ વિસ્તારો વચ્ચે વિકાસ સૂચકાંકોમાં નોંધપાત્ર અસમાનતાઓ છે. જ્યારે ગુજરાતે આર્થિક વિકાસ દર્શાવ્યો છે, ત્યારે શ્રમ બજાર ભાગીદારી અને આર્થિક સશક્તિકરણમાં લિંગ અસમાનતાઓ સ્પષ્ટ રહે છે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં (નારાયણન અને દાસ, 2022).

આ સંશોધનનો ઉદ્દેશ્ય આવક સ્તર, નાણાકીય નિર્ણય લેવાની શક્તિ, સંપત્તિ માલિકી અને સામાજિક ગતિશીલતામાં ફેરફારની તપાસ કરીને સુરત જિલ્લામાં મનરેગાના અમલીકરણથી મહિલાઓના આર્થિક સશક્તિકરણ પર કેવી અસર પડી છે તેનું મૂલ્યાંકન કરવાનો છે. આ અભ્યાસ નીચેના સંશોધન પ્રશ્નોને સંબોધે છે:

1. સુરત જિલ્લામાં મનરેગામાં ભાગીદારીથી મહિલાઓની આવક અને નાણાકીય સંસાધનો પર નિયંત્રણ કેટલું વધ્યું છે?

2. મનરેગાએ ઘરગથ્થુ અને સમુદાયના નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાઓમાં મહિલાઓની ભૂમિકાને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરી છે?
3. મહિલા આર્થિક સશક્તિકરણ માટે કાર્યક્રમની અસરકારકતાને અમલીકરણના કયા પડકારો અસર કરે છે?
4. મહિલા આર્થિક સશક્તિકરણ પર મનરેગાની અસરને કઈ નીતિ ભલામણો વધારી શકે છે?

સાહિત્ય સમીક્ષા

જાહેર નીતિ હસ્તક્ષેપો દ્વારા મહિલાઓના આર્થિક સશક્તિકરણે નોંધપાત્ર વિદ્વતાપૂર્ણ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ડુફ્લો (2012) દલીલ કરે છે કે આર્થિક વિકાસ અને મહિલા સશક્તિકરણ એકબીજા સાથે જોડાયેલી પ્રક્રિયાઓ છે, જેમાં દરેક એકબીજાને મજબૂત બનાવે છે. મનરેગા, ચોક્કસ લિંગ જોગવાઈઓ સાથેના જાહેર કાર્યો કાર્યક્રમ તરીકે, આ સંબંધની તપાસ કરવા માટે એક અનોખો દ્રષ્ટિકોણ પ્રદાન કરે છે.

મહિલાઓની આર્થિક ભાગીદારી પર મનરેગાની સકારાત્મક અસરનું દસ્તાવેજીકરણ અનેક અભ્યાસોએ કર્યું છે. નારાયણ (2020) એ શોધી કાઢ્યું કે મનરેગાએ રાષ્ટ્રીય સ્તરે મહિલાઓની શ્રમબળ ભાગીદારીમાં 8-10 ટકાનો વધારો કર્યો છે, જેમાં નોંધપાત્ર પ્રાદેશિક ભિન્નતાઓ છે. દેસાઈ અને અન્યોએ (2018) નોંધ્યું છે કે નિયમિત મનરેગા ભાગીદારી મહિલા-મુખ્યત્વે ઘરગથ્થુ વપરાશ ખર્ચમાં વધારો અને સુધારેલ ખાદ્ય સુરક્ષા સાથે સંકળાયેલી હતી.

આવકની અસરો અંગે, પંકજ અને તંબા (2020) એ અવલોકન કર્યું કે મહિલા મનરેગા કામદારોએ અન્ય પ્રકારના કેન્ડુઅલ મજૂરીની તુલનામાં તેમની કમાણી પર વધુ નિયંત્રણ અનુભવ્યું, મુખ્યત્વે ઔપચારિક બેંક ચૂકવણીને કારણે. દત્તા અને અન્ય લોકોએ (2018) શોધી કાઢ્યું કે જ્યારે મહિલાઓ મુખ્ય કમાણી કરતી હતી ત્યારે મનરેગાના વેતનનો ઉપયોગ ઘરના પોષણ, બાળકોના શિક્ષણ અને આરોગ્યસંભાળ માટે થવાની શક્યતા વધુ હતી.

નિર્ણય લેવાની ક્ષમતાની ખાસ તપાસ કરતા અભ્યાસોમાં હોમ્સ એટ અલ. (2019)નો સમાવેશ થાય છે, જેમણે શોધી કાઢ્યું હતું કે નિયમિત મનરેગા ભાગીદારીથી અનેક રાજ્યોમાં ઘરગથ્થુ નાણાકીય નિર્ણયોમાં મહિલાઓની સંડોવણીમાં 23% વધારો થયો છે. તેવી જ રીતે, ધીરાજા એટ અલ. (2021) એ આંધ્રપ્રદેશમાં મહિલા મનરેગા કામદારોમાં આત્મવિશ્વાસ અને વાટાઘાટો કરવાની શક્તિમાં વધારો નોંધ્યો હતો.

જોકે, અમલીકરણના પડકારોએ મહિલા સશક્તિકરણ માટે મનરેગાની સંપૂર્ણ ક્ષમતાને અવરોધી છે. નારાયણ અને દાસ (2022) એ મુખ્ય અવરોધો તરીકે વિલંબિત ચુકવણી અને અપૂરતી કાર્ય રચના સહિત વહીવટી બિનકાર્યક્ષમતાને ઓળખી. કૌશલ અને કુમાર (2021) એ સામાજિક અવરોધો, જેમાં ઘરની જવાબદારીઓ અને પિતૃસત્તાક ધોરણો શામેલ છે, પ્રકાશિત કર્યાં, જે કાર્યક્રમમાં મહિલાઓની સંપૂર્ણ ભાગ લેવાની ક્ષમતાને મર્યાદિત કરે છે.

ખાસ કરીને ગુજરાતમાં મનરેગા પરનું સાહિત્ય મર્યાદિત રહ્યું છે. શાહ અને અન્ય લોકોએ (૨૦૧૮) રાષ્ટ્રીય સરેરાશની તુલનામાં ગુજરાતમાં મહિલાઓની ભાગીદારી દર ઓછો હોવાનું શોધી કાઢ્યું, જેનું કારણ અમલીકરણની ખામીઓ અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિબલો હોવાનું જણાવ્યું. જોકે, સુરત જિલ્લા અને મહિલા આર્થિક સશક્તિકરણ પર ખાસ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા વ્યાપક અભ્યાસો દુર્લભ છે, જે આ સંશોધનની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે.

પદ્ધતિ

સંશોધન ડિઝાઇન

આ અભ્યાસમાં મિશ્ર-પદ્ધતિનો અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો હતો, જેમાં માત્રાત્મક સર્વેક્ષણો સાથે ગુણાત્મક ઈન્ટરવ્યુ અને ફોકસ ગ્રુપ ચર્ચાઓનું સંયોજન કરવામાં આવ્યું હતું જેથી સુરત જિલ્લામાં મહિલા આર્થિક સશક્તિકરણ પર મનરેગાની અસરની વ્યાપક સમજણ મળી શકે.

નમૂના લેવાની વ્યૂહરચના

આ સંશોધનમાં સુરત જિલ્લાના 5 બ્લોકના 15 ગામોને આવરી લેવામાં આવ્યા હતા, જે સામાજિક-આર્થિક અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિઓમાં પ્રતિનિધિત્વ સુનિશ્ચિત કરવા માટે સ્તરીકૃત રેન્ડમ નમૂનાનો ઉપયોગ કરીને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. દરેક ગામમાં, 30 મહિલા મનરેગા સહભાગીઓને જોબ કાર્ડ રજિસ્ટરમાંથી રેન્ડમલી પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા, જેનાથી કુલ 450 મહિલાઓનો નમૂનો મળ્યો હતો. તુલનાત્મક હેતુઓ માટે, સમાન સામાજિક-આર્થિક પ્રોફાઇલ ધરાવતી 150 બિન-ભાગીદાર મહિલાઓનો પણ અભ્યાસમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

ડેટા સંગ્રહ પદ્ધતિઓ

- જથ્થાત્મક સર્વેક્ષણ:** બધા 600 ઉત્તરદાતાઓને એક માળખાગત પ્રશ્નાવલી આપવામાં આવી હતી, જેમાં વસ્તી વિષયક લાક્ષણિકતાઓ, આવક સ્તર, ખર્ચ પેટર્ન, સંપત્તિ માલિકી, બચત, નિર્ભય લેવામાં ભાગીદારી અને મનરેગા અમલીકરણના અનુભવો પર ડેટા એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હતો.
- ઊંડાણપૂર્વકના ઈન્ટરવ્યુ:** આર્થિક સ્થિતિ, ઘરગથ્થુ ગતિશીલતા અને વ્યક્તિગત એજન્સીમાં પરિવર્તન વિશે વિગતવાર વર્ણનો એકત્રિત કરવા માટે મહિલા મનરેગા સહભાગીઓ સાથે 50 અર્ધ-માળખાગત મુલાકાતો લેવામાં આવી હતી.
- ફોકસ ગ્રુપ ચર્ચાઓ:** સામૂહિક અનુભવો અને ધારણાઓને સમજવા માટે ૧૫ FGD (દર ગામ દીઠ એક) હાથ ધરવામાં આવ્યા હતા જેમાં દરેકમાં ૮-૧૦ મહિલા સહભાગીઓ હતી.
- મુખ્ય માહિતી આપનારના ઈન્ટરવ્યુ:** અમલીકરણ પ્રક્રિયાઓ અને પડકારોને સમજવા માટે મનરેગા અધિકારીઓ, ગ્રામ પંચાયત સભ્યો અને નાગરિક સમાજના પ્રતિનિધિઓ સાથે 25 મુલાકાતો લેવામાં આવી હતી.

5. ગૌણ ડેટા વિશ્લેષણ: સુરત જિલ્લા (૨૦૧૯-૨૦૨૪) માટે મનરેગા મેનેજમેન્ટ ઇન્ફર્મેશન સિસ્ટમ (MIS) ના વહીવટી ડેટાનું વિશ્લેષણ મહિલાઓની ભાગીદારી, વેતન ચૂકવણી અને કાર્ય પૂર્ણતાના વલણોને ટ્રેક કરવા માટે કરવામાં આવ્યું હતું.

ડેટા વિશ્લેષણ

SPSS 28.0 નો ઉપયોગ કરીને માત્રાત્મક ડેટાનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં MGNREGA ભાગીદારી અને આર્થિક સશક્તિકરણના સૂચકો વચ્ચેના સંબંધોનું પરીક્ષણ કરવા માટે વર્ણનાત્મક આંકડા, સહસંબંધ વિશ્લેષણ અને બહુવિધ રીગ્રેશન મોડેલોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. NVivo 14 નો ઉપયોગ કરીને વિષયોનું વિશ્લેષણ દ્વારા ગુણાત્મક ડેટા પર પ્રક્રિયા કરવામાં આવી હતી, જેમાં સશક્તિકરણ પરિણામોથી સંબંધિત મુખ્ય પેટર્ન અને વર્ણનો ઓળખવામાં આવ્યા હતા.

નૈતિક બાબતો

આ સંશોધન કડક નૈતિક માર્ગદર્શિકાઓનું પાલન કરે છે, જેમાં બધા સહભાગીઓની જાણકાર સંમતિ, વ્યક્તિગત માહિતીની ગુપ્તતા અને ડેટા સંગ્રહ પ્રક્રિયાઓમાં સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતાનો સમાવેશ થાય છે. અભ્યાસ પ્રોટોકોલને સંસ્થાકીય નીતિશાસ્ત્ર સમિતિ તરફથી મંજૂરી મળી હતી.

પરિણામો અને ચર્ચા

ઉત્તરદાતાઓની વસ્તી વિષયક પ્રોફાઇલ

કોષ્ટક 1 અભ્યાસ સહભાગીઓની વસ્તી વિષયક લાક્ષણિકતાઓ રજૂ કરે છે, જે તેમની સામાજિક-આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિને પ્રકાશિત કરે છે.

કોષ્ટક 1: સુરત જિલ્લામાં મનરેગા સહભાગીઓની મહિલા વસ્તી વિષયક પ્રોફાઇલ

લાક્ષણિકતા	શ્રેણી	ટકાવારી (%)
વય જૂથ	૧૮-૩૦ વર્ષ	૨૪.૨
	૩૧-૪૫ વર્ષ	૪૫.૭
	૪૬-૬૦ વર્ષ	૨૩.૮
	૬૦ વર્ષથી ઉપર	૬.૩
શિક્ષણ સ્તર	નિરક્ષર	૩૭.૬
	પ્રાથમિક શિક્ષણ	૪૨.૪
	માધ્યમિક શિક્ષણ	૧૬.૨
	ઉચ્ચતર માધ્યમિક અને તેથી ઉપર	૩.૮
જાતિ શ્રેણી	અનુસૂચિત જાતિ	૨૮.૪
	અનુસૂચિત જનજાતિ	૩૧.૬
	અન્ય પછાત વર્ગો	૩૨.૫
જનરલ	જનરલ	૭.૫
	વૈવાહિક સ્થિતિ	૭૬.૪
વૈવાહિક સ્થિતિ	વિધવા	૧૪.૬
	અલગ/છૂટાછેડા લીધેલ	૬.૨
અપરિણીત	અપરિણીત	૨.૮
	ધરગૃથુ પ્રકાર	૨૨.૭
ધરગૃથુ પ્રકાર	સ્ત્રી-મુખી	૨૨.૭

	પુરુષ-મુખી	૭૭.૩
--	------------	------

ડેટા દર્શાવે છે કે મોટાભાગના સહભાગીઓ મધ્યમ વયના (૩૧-૪૫ વર્ષ) હતા, મર્યાદિત ઔપચારિક શિક્ષણ ધરાવતા હતા અને વંચિત જાતિ જૂથોના હતા. નોંધનીય છે કે, ૨૨.૭% સહભાગીઓ તેમના ઘરનું સંચાલન કરતા હતા, જે નોંધપાત્ર કૌટુંબિક જવાબદારીઓ દર્શાવે છે.

આવક અને નાણાકીય નિયંત્રણ

મનરેગામાં ભાગીદારીથી મહિલાઓની આવકની પહોંચ અને નાણાકીય સંસાધનો પર નિયંત્રણમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો. કોષ્ટક ૨ માં બતાવ્યા પ્રમાણે, નિયમિત મનરેગામાં ભાગ લેનારાઓએ અનિયમિત સહભાગીઓ અને બિન-સહભાગીઓની તુલનામાં વધુ વ્યક્તિગત આવક, બચત અને નાણાકીય નિયંત્રણ નોંધાવ્યું.

કોષ્ટક ૨: સુરત જિલ્લામાં મહિલાઓમાં આવક અને નાણાકીય નિયંત્રણ

સૂચક	મનરેગાના નિયમિત સહભાગીઓ (n=284)	અનિયમિત મનરેગા સહભાગીઓ (n=૧૬૬)	બિન-સહભાગીઓ (n=150)
સરેરાશ વાર્ષિક વ્યક્તિગત આવક (INR)	૪૨,૬૫૦	૨૭,૪૨૦	૧૮,૩૪૦
સરેરાશ માસિક બચત (INR)	૧,૨૫૦	૭૨૦	૪૫૦
બેંક ખાતા ધરાવતી મહિલાઓ (%)	૯૮.૨	૮૬.૭	૬૨.૩

સ્વતંત્ર બચત ધરાવતી મહિલાઓ (%)	૭૬.૪	૫૪.૨	૩૮.૭
વ્યક્તિગત આવક પર નિયંત્રણ (%)	૮૨.૭	૬૩.૫	૫૨.૮
ઘર ખર્ચમાં ફાળો (%)	૪૨.૩	૩૧.૫	૨૬.૨

નિયમિત મનરેગા સહભાગીઓએ અનિયમિત સહભાગીઓ કરતાં 57% વધુ વાર્ષિક આવક અને બિન-સહભાગીઓ કરતાં 133% વધુ કમાણી કરી. વધુમાં, તેમણે બેંક ખાતાની માલિકી દ્વારા નોંધપાત્ર રીતે વધુ બચત ક્ષમતા અને નાણાકીય સમાવેશ દર્શાવ્યો.

ગુણાત્મક ઈન્ટરવ્યુમાં જાણવા મળ્યું કે મનરેગા વેતન માટે સીધા બેંક ટ્રાન્સફરે મહિલાઓના નાણાકીય નિયંત્રણને વધારવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી. જેમ એક પ્રતિવાદીએ જણાવ્યું હતું:

"મનરેગામાં જોડાતા પહેલા, મારી પાસે ક્યારેય પૈસા નહોતા જેને હું પોતાના કહી શકું. હવે મારા પગાર સીધા મારા ખાતામાં આવતા હોવાથી, હું તેનો કેટલોક ભાગ કેવી રીતે ખર્ચ કરવો તે નક્કી કરી શકું છું. મેં મારી પુત્રીના શિક્ષણ માટે દર મહિને થોડી રકમ બચાવવાનું શરૂ કર્યું છે." (બારડોલી બ્લોકના પ્રતિવાદી, ઉંમર 34)

આ શોધ પંક્જ અને તંખા (2020) ના સંશોધન સાથે સુસંગત છે જે મહિલાઓની નાણાકીય સ્વાયત્તતા વધારવામાં ઔપચારિક ચુકવણી પદ્ધતિઓના મહત્વ પર પ્રકાશ પાડે છે.

ઘરગથ્થુ નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા

આ અભ્યાસમાં ઘરગથ્થુ નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાઓમાં મહિલાઓની ભાગીદારીમાં નોંધપાત્ર સુધારો જોવા મળ્યો, જેમ કે કોષ્ટક 3 માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

કોષ્ટક ૩: ઘરગથ્થુ નિર્ણય લેવામાં મહિલાઓની ભાગીદારી

નિર્ણયનો પ્રકાર	સક્રિય ભાગીદારી નોંધાવતી મહિલાઓની ટકાવારી
	નિયમિત મનરેગા સહભાગીઓ
દૈનિક ઘર ખર્ચ	૮૩.૪
બાળકોનું શિક્ષણ	૭૨.૫
આરોગ્ય સંભાળના નિર્ણયો	૬૮.૭
મુખ્ય ઘરગથ્થુ ખરીદીઓ	૫૪.૨
કૃષિ રોકાણો	૪૨.૬
કુટુંબ નિયોજન	૬૩.૮

આ ડેટા દર્શાવે છે કે તમામ શ્રેણીઓમાં મનરેગા કામદારોમાં નિર્ણય લેવામાં ભાગીદારી સતત વધી છે. ગ્રામીણ ગુજરાતમાં પરંપરાગત રીતે પુરુષ-પ્રભુત્વ ધરાવતા ક્ષેત્રો, મુખ્ય ઘરગથ્થુ ખરીદીઓ અને કૃષિ રોકાણો સંબંધિત નિર્ણયોમાં સૌથી નોંધપાત્ર તફાવત જોવા મળ્યો.

ફોકસ ગ્રુપ ચર્ચાઓ દર્શાવે છે કે આ વધેલી નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા ઘરની આવકમાં મહિલાઓના આર્થિક યોગદાનમાં વધારો થવાથી ઉદભવી છે. જેમ એક સહભાગીએ સમજાવ્યું:

"જ્યારે હું નિયમિતપણે ઘરે પૈસા લાવું છું, ત્યારે મારા મંતવ્યો વધુ મહત્વ ધરાવે છે. મારા પતિ હવે મોટી ખરીદી કરતા પહેલા ચર્ચા કરે છે. પહેલાં, તેઓ ફક્ત નિર્ણય લેતા અને મને પછી જાણ કરતા." (કામરેજ બ્લોકના પ્રતિવાદી, ઉંમર 42)

આ તારણો હોમ્સ એટ અલ. (૨૦૧૯) ના મનરેગાના મહિલાઓની ઘરગથ્થુ સોદાબાજી શક્તિ પરના સકારાત્મક પ્રભાવ પરના સંશોધનને સમર્થન આપે છે.

સંપત્તિ માલિકી અને નાણાકીય સમાવેશ

કોષ્ટક 4 માં બતાવ્યા પ્રમાણે, મનરેગામાં નિયમિત ભાગીદારી મહિલાઓમાં સંપત્તિ માલિકી અને નાણાકીય સમાવેશમાં વધારો સાથે સંકળાયેલી હતી.

કોષ્ટક 4: સંપત્તિ માલિકી અને નાણાકીય સમાવેશ

સૂચક	નિયમિત મનરેગા સહભાગીઓ (%)	અનિયમિત મનરેગા સહભાગીઓ (%)	બિન- સહભાગીઓ (%)
પોતાના નામે જમીન/મિલકત	૧૮.૬	૧૨.૪	૯.૨
સ્વતંત્ર રીતે પશુધન રાખો	૪૨.૩	૩૧.૨	૨૭.૫
જીવન વીમો લો	૩૮.૭	૨૪.૩	૨૦.૮
ઔપચારિક લોન લીધી છે	૪૬.૨	૩૨.૫	૨૬.૭
સ્વ-સહાય જૂથના સભ્ય	૬૮.૪	૫૩.૬	૪૨.૩
પોતાના નામે મોબાઈલ ફોન હોવો જોઈએ	૭૬.૮	૬૧.૨	૫૪.૬

ડેટા દર્શાવે છે કે નિયમિત મનરેગા સહભાગીઓ અન્ય જૂથોની તુલનામાં સ્વતંત્ર રીતે સંપત્તિ ધરાવતા હતા અને ઔપચારિક નાણાકીય સેવાઓનો ઉપયોગ કરતા હતા. ખાસ કરીને નોંધપાત્ર બાબત એ હતી કે નિયમિત સહભાગીઓ (૧૮.૬%) માં જમીન માલિકીનો દર બિન-સહભાગીઓ (૯.૨%) ની સરખામણીમાં ઊંચો હતો, જોકે પ્રદેશમાં સતત પિતૃસત્તાક વારસાગત પ્રથાઓને કારણે બધા જૂથોમાં સામાન્ય રીતે નીચા દર હતા.

ગુણાત્મક ડેટા દર્શાવે છે કે મનરેગાના વેતનથી ઘણીવાર મહિલાઓને પશુધન જેવી ઉત્પાદક સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં સક્ષમ બનાવવામાં આવી હતી, જેનાથી તેમની આર્થિક સુરક્ષા અને દરજ્જામાં વધુ વધારો થયો હતો:

"મારી મનરેગા કમાણીમાંથી, મેં પહેલા બે બકરા ખરીદ્યા. હવે મારી પાસે પાંચ બકરા છે અને હું નિયમિતપણે દૂધ વેચું છું. મનરેગા કામ ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે પણ આ એક વધારાનો આવકનો સ્ત્રોત બની ગયો છે." (માંડવી બ્લોકના પ્રતિવાદી, ઉંમર 48)

સામાજિક ગતિશીલતા અને સામૂહિક એજન્સી

અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું છે કે મનરેગામાં ભાગીદારીથી મહિલાઓની સામાજિક ગતિશીલતા અને સમુદાય બાબતોમાં સામૂહિક એજન્સીમાં વધારો થયો છે. નિયમિત સહભાગીઓએ જાહેર સ્થળોમાં વિશ્વાસમાં વધારો, ગ્રામ સભાઓમાં વધુ ભાગીદારી અને બિન-સહભાગીઓની તુલનામાં મજબૂત સામાજિક નેટવર્ક્સનો અહેવાલ આપ્યો હતો.

ગ્રામસભા બેઠકોમાં સક્રિય ભાગ લેતી મહિલાઓનું પ્રમાણ નિયમિત મનરેગા સહભાગીઓમાં 56.3% હતું, જ્યારે અનિયમિત સહભાગીઓમાં 38.7% અને બિન-ભાગ લેતી મહિલાઓમાં 29.2% હતું. તેવી જ રીતે, નિયમિત સહભાગીઓમાંથી 64.2% જાહેર મંચ પર બોલવામાં આરામદાયક અનુભવ કરતી હોવાનું જણાવાયું હતું, જ્યારે અનિયમિત સહભાગીઓમાં 47.5% અને બિન-ભાગ લેતી મહિલાઓમાં 39.3% હતા.

ફોકસ ગ્રુપ ચર્ચાઓથી જાણવા મળ્યું કે કાર્યસ્થળ મહિલાઓને સામાજિક જોડાણો બનાવવા અને સામૂહિક માંગણીઓ વ્યક્ત કરવા માટે એક મહત્વપૂર્ણ જગ્યા પૂરી પાડે છે:

"મનરેગા સાઈટ પર, અમે ઘણા મુદ્દાઓ પર ચર્ચા કરીએ છીએ – કામની સ્થિતિથી લઈને ગામની સમસ્યાઓ સુધી. અમે શીખ્યા છીએ કે સાથે મળીને અમારો અવાજ વધુ મજબૂત છે. ગયા વર્ષે, અમે સામૂહિક રીતે ગામની પાણીની ટાંકીઓના સમારકામની માંગણી કરી હતી અને તેમાં સફળતા મળી હતી." (ઓલપાડ બ્લોકના પ્રતિભાવકર્તા, ઉંમર 39)

અમલીકરણ પડકારો

સકારાત્મક પરિણામો હોવા છતાં, કોષ્ટક 5 માં દર્શાવેલ મુજબ, સુરત જિલ્લામાં મહિલા આર્થિક સશક્તિકરણ માટે મનરેગાની સંપૂર્ણ સંભાવનાને અમલમાં મૂકવાના અનેક પડકારોએ મર્યાદિત કરી દીધા.

કોષ્ટક 5: મહિલાઓની ભાગીદારીને અસર કરતા અમલીકરણ પડકારો

પડકાર	મહિલાઓની રિપોર્ટિંગની ટકાવારી (%)	પ્રાથમિક અસર
વિલંબિત વેતન ચુકવણી	૭૨.૬	નાણાકીય સુરક્ષા અને આયોજન ક્ષમતામાં ઘટાડો
અપૂરતી કાર્ય ઉપલબ્ધતા	૬૮.૩	અસ્થિર આવક અને અલ્પ રોજગારી
કાર્યસ્થળ સુવિધાઓનો અભાવ	૬૪.૭	સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત ચિંતાઓ અને ઓછી ભાગીદારી

ઘરની જવાબદારીઓ	૬૧.૨	ઉપલબ્ધ કામ હાથ ધરવાની મર્યાદિત ક્ષમતા
સામાજિક પ્રતિબંધો	૪૩.૮	ગતિશીલતા અને કાર્ય ભાગીદારીમાં ઘટાડો
જટિલ વહીવટી પ્રક્રિયાઓ	૩૮.૫	ઓછી શિક્ષિત મહિલાઓનો બાકાત
બાળ સંભાળ સુવિધાઓનો અભાવ	૩૬.૪	બાળઉછેર અને કામ વચ્ચે ફરજિયાત પસંદગીઓ
ભ્રષ્ટાચાર અને પક્ષપાત	૩૨.૬	અસમાન કાર્ય વિતરણ અને અલગતા

વિલંબિત વેતન ચુકવણી સૌથી મહત્વપૂર્ણ પડકાર તરીકે ઊભરી આવી, જેણે નાણાકીય સુરક્ષા પર કાર્યક્ષમતાને અસરને નબળી પાડી. અધિકારીઓ સાથેના મુખ્ય માહિતી આપનારાઓના ઈન્ટરવ્યુથી જાણવા મળ્યું કે બ્લોક અને જિલ્લા સ્તરે વહીવટી અવરોધો આ વિલંબમાં ફાળો આપે છે:

"રાજ્યથી જિલ્લામાં અને પછી લાભાર્થીઓને ભંડોળ ટ્રાન્સફરમાં અનેક ચકાસણી પગલાંઓનો સમાવેશ થાય છે. કેટલીકવાર MS સિસ્ટમમાં ટેકનિકલ ખામીઓને કારણે વિલંબ થાય છે. અમે પ્રક્રિયાને સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે કામ કરી રહ્યા છીએ, પરંતુ પડકારો યથાવત છે." (બ્લોક ડેવલપમેન્ટ ઓફિસર, માંડવી)

આ તારણો નારાયણન અને દાસ (2022) ના સંશોધન સાથે સુસંગત છે જે મહિલા સશક્તિકરણ માટે મનરેગાની અસરકારકતામાં મુખ્ય અવરોધો તરીકે વહીવટી બિનકાર્યક્ષમતાઓને પ્રકાશિત કરે છે.

નિષ્કર્ષ અને ભલામણો

આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે મનરેગાએ સુરત જિલ્લામાં મહિલાઓના આર્થિક સશક્તિકરણમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું છે, તેમની આવક, નાણાકીય નિયંત્રણ, નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા અને સામાજિક ગતિશીલતામાં વધારો કર્યો છે. નિયમિત સહભાગીઓએ અનિયમિત સહભાગીઓ અને બિન-સહભાગીઓની તુલનામાં તમામ સશક્તિકરણ સૂચકાંકોમાં નોંધપાત્ર સુધારો દર્શાવ્યો હતો.

જોકે, વિલંબિત ચુકવણીઓ, અપૂરતી કાર્ય રચના અને સતત સામાજિક અવરોધો સહિતના અમલીકરણ પડકારો કાર્યક્રમની પરિવર્તનશીલ ક્ષમતાને મર્યાદિત કરે છે. આ તારણોના આધારે, સુરત જિલ્લામાં મહિલા આર્થિક સશક્તિકરણ પર મનરેગાના પ્રભાવને વધારવા માટે નીચેની ભલામણો પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવી છે:

- વહીવટી સુધારા:** સમયસર વેતન વિતરણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે ચુકવણી પ્રક્રિયાઓને સુવ્યવસ્થિત કરો. વિલંબ માટે જવાબદારી પદ્ધતિઓ સાથે 15-દિવસની મહત્તમ ચુકવણી સમયરેખા લાગુ કરો.
- કાર્ય ઉપલબ્ધતામાં વધારો:** મહિલાઓના નેતૃત્વ હેઠળના પરિવારોને પ્રાથમિકતા આપીને, દરેક પરિવારને ઓછામાં ઓછા 100 દિવસની રોજગારી મળે તે સુનિશ્ચિત કરતી લિંગ-પ્રતિભાવશીલ વાર્ષિક કાર્ય યોજના વિકસાવો.
- કાર્યસ્થળ સુવિધાઓ:** ખાતરી કરો કે બધી કાર્યસ્થળો પર મહિલાઓની ભાગીદારીને ટેકો આપવા માટે પૂરતો છાંયો, પીવાનું પાણી, પ્રાથમિક સારવાર અને બાળ સંભાળ સુવિધાઓ હોય.
- કૌશલ્ય વિકાસ:** કાર્યક્રમ ઉપરાંત વધુ ટકાઉ આજીવિકા માટે મહિલાઓની ક્ષમતાઓમાં વધારો કરવા માટે મનરેગા સાથે કૌશલ્ય વિકાસ ઘટકોને એકીકૃત કરો.
- આયોજનમાં મહિલાઓની ભાગીદારીને મજબૂત બનાવવી:** ગ્રામ સભાઓ પહેલાં મહિલા સભાઓ (મહિલા સભાઓ) દ્વારા કાર્ય પસંદગી અને દેખરેખ માટે ગ્રામ સભાઓમાં મહિલાઓની અર્થપૂર્ણ ભાગીદારી સુનિશ્ચિત કરવી.

6. જાગૃતિ અભિયાનો: મનરેગા હેઠળ મહિલાઓના હક્કો અને તેમની આર્થિક ભાગીદારીના મહત્વ વિશે લક્ષિત જાગૃતિ અભિયાન ચલાવો.
7. અન્ય કાર્યક્રમો સાથે સંકલન: રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આજીવિકા મિશન અને કૌશલ્ય વિકાસ પહેલ સહિત મહિલા સશક્તિકરણ માટે મનરેગા અને અન્ય સરકારી યોજનાઓ વચ્ચે જોડાણ મજબૂત બનાવવું.
8. લિંગ-સંવેદનશીલ દેખરેખ: મહિલાઓની ભાગીદારી અને સશક્તિકરણના પરિણામો પર પ્રગતિને ટ્રેક કરવા માટે લિંગ-વિભાજિત દેખરેખ પ્રણાલીઓ લાગુ કરો.

આ ભલામણો માટે સરકારી એજન્સીઓ, પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ, નાગરિક સમાજ સંગઠનો અને મહિલાઓ સહિત અનેક હિસ્સેદારો તરફથી સંકલિત પ્રયાસોની જરૂર છે. અમલીકરણ પડકારોનો સામનો કરીને અને લિંગ-પ્રતિભાવ સુવિધાઓને મજબૂત કરીને, મનરેગા સુરત જિલ્લા અને સમાન સંદર્ભોમાં મહિલા આર્થિક સશક્તિકરણ માટે પરિવર્તનકારી હસ્તક્ષેપ તરીકે તેની સંપૂર્ણ સંભાવનાને સાકાર કરી શકે છે.

સંદર્ભ

1. ચૌધરી, વિમલભાઈ (2025). SURABHI: International Peer Reviewed Referred Journal 100(2): 44-52.
2. દેસાઈ, એસ., વશિષ્ઠ, પી., અને જોશી, ઓ. (૨૦૧૮). મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ: ગ્રામીણ પરિવર્તન માટે ઉત્પ્રેરક. રાષ્ટ્રીય લાગુ આર્થિક સંશોધન પરિષદ.
3. ધીરાજા, સી., રાવ, એન., અને કુલકર્ણી, એસ. (૨૦૨૧). મનરેગા દ્વારા મહિલાઓનું સશક્તિકરણ: આંધ્રપ્રદેશમાં એક અભ્યાસ. જર્નલ ઓફ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ, ૪૦(૩), ૩૩૫-૩૫૨.
4. ફ્રેઝ, જે., અને ખેરા, આર. (૨૦૧૭). ભારતમાં તાજેતરના સામાજિક સુરક્ષા પહેલ. વર્લ્ડ ડેવલપમેન્ટ, ૯૮, ૫૫૫-૫૭૨.
5. ડુફ્લો, ઇ. (૨૦૧૨). મહિલા સશક્તિકરણ અને આર્થિક વિકાસ. જર્નલ ઓફ ઇકોનોમિક લિટરેચર, ૫૦(૪), ૧૦૫૧-૧૦૭૯.

6. દત્તા, પી., મુર્ગાઈ, આર., રાવલિયન, એમ., અને વાન ડી વોલે, ડી. (૨૦૧૮). કામ કરવાનો અધિકાર? બિહારમાં ભારતની રોજગાર ગેરંટી યોજનાનું મૂલ્યાંકન. વિશ્વ બેંક પ્રકાશનો.
7. હોમ્સ, આર., સદાના, એન., અને રથ, એસ. (૨૦૧૯). ભારતમાં જાતિગત જોખમો, ગરીબી અને નબળાઈ: ભારતીય મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ (મધ્યપ્રદેશ)નો કેસ સ્ટડી. ઓવરસીઝ ડેવલપમેન્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ.
8. કૌશલ, એન., અને કુમાર, પી. (2021). મનરેગામાં લિંગ અસમાનતા: રાજસ્થાનના પુરાવા. ઇકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીકલી, 56(12), 45–52.
9. ખેરા, આર., અને નાયક, એન. (૨૦૧૯). મહિલા કામદારો અને રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી કાયદાની ધારણાઓ. ઇકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીકલી, ૫૪(૪૩), ૪૯–૫૭.
10. નારાયણન, એસ. (2020). મનરેગાની સતત સુસંગતતા. ઇકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીકલી, 55(15), 22–26.
11. નારાયણન, એસ., અને દાસ, યુ. (૨૦૨૨). કોવિડ-૧૯ ના સમયમાં રોજગાર ગેરંટી: ગરીબ-તરફી અને પરત ફરતા સ્થળાંતર કરનારા? વર્લ્ડ ડેવલપમેન્ટ, ૧૫૨, ૧૦૫૭૯૧.
12. પંકજ, એ., અને તંબા, આર. (2020). મહિલા કામદારો પર NREGS ની સશક્તિકરણ અસરો: ચાર રાજ્યોમાં એક અભ્યાસ. ઇકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીકલી, 55(30), 49–57.
13. શાહ, એ., મહેતા, એકે, અને કુમાર, પી. (૨૦૧૮). ગુજરાતમાં મનરેગા: પ્રગતિ અને પડકારો. ઇકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીકલી, ૫૩(૨૫), ૩૨–૩૭.